

ДРАГАН СИМЕУНОВИЋ

ПРВИ СРПСКИ НОВОВЕКОВНИ ПРОСВЕТИТЕЉ ГАВРИЛ СТЕФАНОВИЋ ВЕНЦЛОВИЋ И ЊЕГОВО ВРЕМЕ

САЖЕТАК: Егзистенцијално условљено заостајање српске културе и политичке мисли за нововековним трендовима у тим областима у Европи довело је и до каснијег присуства просветитељства код Срба. Подељеним у више држава супростављених религија, на размеђи цивилизација, Србима је веома требало просвећење зарад сопственог сваковрсног напретка и прикључења напреднијим друштвима у што равноправнијем културно-националном статусу. Међу раним српским нововековним просветитељима издваја се у првој половини XVIII века својим импресивним делом и оригиналним ангажманом Гаврил Стефановић Венцловић. Делом је у узбудљивом и тешком времену за српски народ као реформатор правописа и као харизматични пропагатор употребе народног језика стварајући на ћирилици дела која су први пут у нашој историји написана „за сељане и просте људе”. У његовом делу које по степену своје модерности апсолутно припада тренду просвећене религиозности у Европи његовог доба, постоје видни почеци модерне, просветитељском политиком прожете мисли. Његова, од разних стега ослобођена мисао добрим делом представља политички осмишљено самоосвајање слободе изражавања и уопште слободе стваралаштва зарад „обштеног добра”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: просветитељство, Срби, Гаврил Стефановић Венцловић, Српска православна црква, реформа језика, реформа правописа

Израз нововековни за српске политичко-књижевне прилике означава период који, мада духовно зачет доста раније, материјално

почиње од XVIII века, не само због заостајања у развоју српске културе него и због својеврсног „празног периода” у историји политичких идеја код Срба који су неколико векова водили свеукупирајућу битку за голи живот. Духовно задремала, српска нација је само захваљујући православној вери, традицији и цркви одржавала свест о себи. Оне су српском народу изузетно помогле да се у значајној мери одупре настрадајима асимилације која је започињала прво променом политичког става према слободи и нацији, а затим се потврђивала као национално отуђивање преласком из православне вере у муслиманску или католичку. Историја бележи не само добровољну и насилну исламизацију Срба у крајевима под турском влашћу „данком у крви”, уценом и терором већ и систематско покатоличавање Срба у Угарској још од XIII века¹, те небројене прогоне оних који су били отпорни на унијаћење које је било само део дискриминаторне политике која је вођена према Србима на панонском простору.

У пределима које је окупирала Венеција ситуација је била слична, али је процес преверавања Срба у католичанство био далеко суптилнији и поступнији, што је дуго дозвољавало одржавање националне свести код Срба у Далмацији и породило категорију Срба-католика која је дуго и масовно егзистирала у тим крајевима у релативној хармонији са католицима Хрватима.

О томе говоре многи примери из историје тих крајева. Тако је, на пример, знаменити средњовековни писац са Хвара, Петар Хекторовић (1487–1572), у свом најпознатијем делу *Рибање и рибарско њриџоварање* забележио песме, како је сам записао, на „онај сербски начин”, као и то да су му два хварска рибара, Никола и Паско, певали песму о Марку Краљевићу, који је као темат векови-ма био популаран у Далмацији. У том Хекторовићевом делу такође је први пут забележена једна народна песма, под називом „О краљевићу Марку и брату му Андријашу”. Више него историјски симболично, песма опева братоубиство. Књига садржи и песму о војводи Радославу и друге народне песме, међу којима и прелепу песму „И кличе девојка” (која је са „Дунаја”), затим стихове о „белиграду”, као и народне пословице, мудрости и питалице. Ово дело настало је средином XVI века, а први пут је штампано 1568. године, у Венецији². Ипак, и поред значајног национално-књижев-

¹ Вид: Славко Гавриловић, „О унијаћењу и покатоличавању Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XIII–XIX век)”, *Зборник САНУ о Србима у Хрватској*, 1995, 7–44; Славко Гавриловић, „Католичка црква и Срби у Хабзбуршкој монархији у XVII и XVIII веку”, у: *Европа и Срби*, Зборник радова Историјског института САНУ, Београд – Нови Сад, 1996, 207–214.

² Ове песме са мензуралном нотацијом (то нису *неума*) хармонизовао је Стеван Мокрањац за четири гласа, а тематом средњовековног „сербског напева”

ног трага који је оставио, Петар Хекторовић се не може сматрати просветитељом.

Такође, у збирци млетачких докумената коју је 1844. објавио Сплићанин Вицко Солитро постоји и писмо сплитског градоначелника венецијанским властима у коме он наводи да су 1574. на главном сплитском тргу сви окупљени, а међу њима и један војник, певали песму о Краљевићу Марку, као песму „коју сви знају”. Култ Марка Краљевића у Далмацији је одржаван веома дуго и у једнакој мери и међу православним и међу католицима, о чему сведоче и записи Сињанина Ивана Ловрића из 1776, немачких етнолога и путописаца Ј. Г. Кола 1851, Ф. Петера 1857. и Х. И. Бидермана 1893. године³.

Време престанка истог богопознанства било је уједно код Срба и време почетака формирања свести о националној као религиозно непремостивој различитости. Таква свест, која је понајвише била условљена идејом слободе, под снажним упливом цркве у условима потчињености подразумевала је монозначну идентификацију нације и вере. Та идеја је, уосталом, била вековима убедљиво најдоминантнија политичка идеја поробљеног српског народа, било да је исказивана у речи, писму или у конкретном чину побуне и отпора, бивајући притом далеко мање очувана у писаној, него у меморативној форми.

До почетка XVIII века на српском језику још није било штампане књиге, а све до појаве прве Доситејеве књиге 1783. године није било више од сто књига на језику који је био мешавина руског црквеног и српског језика.

На прелазу старог доба (за Србе „продуженог средњег века”⁴) у ново, симболично стоји моћна списатељска и проповедничка фигура Гаврила Стефановића Венцловића (1680–1749), који у Сент-андреји и другим тадашњим центрима панонског српског духовног простора, као у стара времена још увек пише књиге руком, али неке од њих већ на прелепом народном језику, што је веома важна одлика нових, просветитељских времена која напokon куцају и на врата цивилизацијски умртвљеног српског народа.

Замах реформаторских идеја које су од Француске до Русије прожимале Европу коинцидирао је са економским и културним уздизањем Срба у Хабзбуршкој монархији⁵, што је омогућило да

на тлу Венеције и Дубровника бавио се у нас нарочито Мирослав Пантић, а на музиколошком плану спомен на то одржавао Димитрије Стефановић.

³ Милан Четник, „Култ Марка Краљевића у Далмацији”, *Политика*, 8. јануар 2019, 8.

⁴ Миодраг Павловић, Предговор, у: *Анџологија српског јесништва од XI века до данас* (девето издање), Београд, 1998, 116.

⁵ Вид.: Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд, 1993.

се њен утицај у том времену прелије и на Србију, и то на такво грађанство које хоће да припада *просвећеној* Европи⁶. На писцима је било да им дела буду израз духа таквог времена, а они сами – хероји новог доба. Већ први, бојажљиви покушаји су потврдили своју реформистичку оријентацију настојањима да се књижевности одузме религиозни карактер и да јој се да наглашено световни као национални или славенски карактер, и то како тематски тако и стварањем на народном језику и за народне потребе. Тада настаје (1727) и први модерни српски путопис из пера Јеротеја Рачанина⁷.

Уз песме и књиге које почињу да се пишу о љубави и забави, појављују се и дела посвећена политичкој историји Срба. Најзначајнији представник тог правца је Јован Рајић (1726–1801), творац *Историје разних славенских народова*, а врло вредна дела о тој теми су за собом оставили и Симеон Пишчевић (1731–1795), писац историје Јужних Словена, Чеха и Пољака, Павле Јулинац (око 1730–1784) и Јован Мушкатировић (око 1743–1809), који је уз то био и наш први сакупљач народних пословица. Посебно су вредне, мада су ређе, политичке биографије и романи инспирисани политичким догађајима и животима државника. Захарија Орфелин (1726–1785) био је уредник првог не само српског већ уопште првог јужнословенског часописа који је изашао под називом *Славеносерпски маџазин*, а својом обимном књигом о Петру Великом је не само стекао славу од Венеције до Москве него је тим делом видно утицао и на Пушкиновоу књигу посвећену истој теми.

У песмама Јована Пачића (1771–1849), Лукијана Мушицког (1777–1837), Саве Мркаља (1783–1833) и Павла Соларића (1779–1821) и те како има не само политичких мисли већ и развијених политичких идеја. Одмицање од скута цркве вршено кроз класицизам, које се махом исцрпљивало одабирањем античких митолошких тема и ликова, надграђено је, код неких родољубивом, а код неких и историјско-политички профилираном, па и сцијентистичком рефлексивном тематиком. Тако, на пример, Лукијан Мушицки у свом „натпису људском роду” даје примат пракси над теоријом („Пловит учи теорија, ал’ се плови по реци”⁸), и у типично про-

⁶ Вид.: Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад, 1998; Славко Гавриловић, „Аустрија и њен цивилизацијски утицај на Србију од краја XVII до краја XVIII века”, *Зборник Историјског института САНУ, Сусреш или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд, 1998, 213–220.

⁷ Јеротеј Рачанин, „Путовање ка граду Јерусалиму” (превео Јовановић Томислав). Од Рачана до Стерије: српска књижевност XVIII века (барок, просвећеност, класицизам, предромантизам), хрестоматија. Ур. Савковић Нада. Нови Пазар: Државни универзитет; Нови Сад: Завод за културу Војводине, 2010.

⁸ Лукијан Мушицки, „Натпис о људском роду”, у: М. Павловић, нав. дело, 132.

светитељском маниру нуди свима, од владара до народа, поучан савет о практичном управљању – „изабро лађу или чуњ, властелъ буди им јак”⁹ [подвукао Д. С.], уз упућивање народа на просветитељски пројект историзма: „нек вам историја верним спутником буде: раван је људски род себи био, и јест!”¹⁰

Највредније српске политичке пројекте из тог времена и са простора ипак дугујемо патријарху Арсенију IV Јовановићу Шакабенти (1698–1748), Сави Текелији (1761–1842) и Захарији Орфелину (1726–1785). Шакабентин национални програм из 1736/37. године садржи сем традиционално-политичких вредности српског народа и елементе европске модерности¹¹, а Орфелин је у предговору првог и јединог броја *Славеносрбској маџазина*, издатог у Венецији 1768. године, изложио културно-политички манифест који је обухватио низ просветитељских идеја тога времена. Мада интенционално анонимно, ипак неспорно његово, такво залагање за демократизацију просвете и културе изразило се у захтевима за народним језиком у књижевности, за просвећивањем широких народних маса, као и захтевом за одбацивањем културног елитизма и ослобађањем културе, нарочито књижевности, од религиозности.

Како младо српско грађанство још задуго остаје разапето између имитирања Европе и своје тешко заборављиве историје, то рађа и жеђ за новим и уједно и потребу за народном песмом, која се у тим временима припремања и извођења бројних буна и устанака тематски углавном држала националне политичке историје. Вековима подстицана од цркве, али и вековима небележена од стваралаца и преписивача црквене књижевности, српска народна поезија у новом времену почиње да добија право на забележеност, а тиме и на једнакост. Захваљујући штампи и ентузијазму појединаца, ускоро су забележене не само песме већ и имена песника и певача попут Филипа Вишњића и Тешана Подруговића.

Поред дужног спомена наших првих нововековних великана-просветитеља, не сме се заборавити да је први чије су књиге стигле до народа, и тиме из намераване закорачиле у реалну просветитељску мисију, био Димитрије Обрадовић, наречени у калуђерству Доситеј (1739–1811). О њему и тој његовој, по некима веома успешној, по некима пак (у које су спадали и Вук и Његош¹²),

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Славко Гавриловић, „Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/37. године”, *Зборник Мајице српске за историју*, Нови Сад, 1991, 39–48; као и: Славко Гавриловић, „Сава Текелија (1761–1842): поводом 150-годишњице смрти”, *Темичварски зборник*, Нови Сад, 1994, 5–15.

¹² Петар Петровић Његош, *Цјелокуйна дјела*, књига VII, Београд, 1951, 388–389.

врло неуспелој, па и „штеточинској” мисији међу Србима, написано је обиље текстова. Њихово понављање или препричавање његовог просветитељског програма не би послужило сврси овога рада који тежи да истражи и оцени оно што има политичку димензију у делу врних нововековних српских просветитеља.

О веснику просветитељства у Срба, Гаврилу Стефановићу Венцловићу, великом борцу за „обштенародно добро” у страшним временима по српски народ у Угарској, великом барокном књижевнику, харизматичном беседнику и првом и уједно веома значајном реформатору српског језика и правописа у новом веку, зна се и данас после свих истраживања релативно веома мало. Тачније, зна се само оно, и то непотпуно, што се збивало између 1717. и 1747. године.

Према оскудним подацима које је оставио о себи, може се тврдити да је рођен 1680. у Срему¹³ и да му се отац звао Стефан, те да се по очевом имену назвао Стефановић, док је Венцловић заправо превод тога презимена будући да *сѿефанос* на грчком значи венац. Бежећи пред Турцима, његова породица се у таласу Велике сеобе 1690. преселила из Срема у Сентандреју, која је тада била велики српски град чији се број становника скоро мерио са Београдом и Будимом¹⁴, и која је у XVII и XVIII веку била у Угарској не само „најсевернија тачка простирања српске књижевности”¹⁵ већ и српске политичке мисли. Веома је вероватно, мада не и апсолутно сигурно, да његово порекло има везе са Подрињем, јер је као свештеник до краја живота гајио посебну наклоност према оном делу своје пастве које је током Велике сеобе на челу са калуђерима из манастира Раче избегло из тих српских крајева у Аустрију. Њима се Гаврил Стефановић Венцловић, ма где био, обраћао речима „браћо Дрињани”¹⁶, додуше можда и зато што је био не само ученик већ и велики поштовалац „неуморног старца”¹⁷ Кипријана Рачанина код кога је учио катихизис и вештину калиграфије и иконописања, будући да све до почетка XVIII века Срби нису имали право на школе већ само могућност појединачног описмењавања. Прва српска гимназија у Аустрији биће основана, и то према европским стандардима, тек 1731. године у Новом Саду, а радиће до 1796. године.

¹³ Павле Ивић, „Језик Гаврила Стефановића Венцловића и српски говори око Будимпеште”, *Budapest, Hungaro-slavica*, 97–100.

¹⁴ Мирослав Ђорђевић, *Чланци и есеји*, Свјетлост, Сарајево, 1951, 194.

¹⁵ Милорад Павић, *Историја српске књижевности*, 2, барок, Досије и Научна књига, Београд, 1991, 9.

¹⁶ Исто, 193.

¹⁷ Динко Давидов, *Српска графика 18. века*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1971, 53.

Гаврил Стефановић Венцловић је био међу првима у новијој српској књижевности који је себе називао писцем, и то, како сматра Милорад Павић, са правом¹⁸. Иза њега је остало неколико десетина хиљада страница рукописа у облику књига поезије и службено-приватних хроника, велике збирке прикупљених мудрих изрека и народних пословица (око хиљаду), од чега ипак највећи део (око 20.000 страница) чине преписи молитви и других светих текстова и житија, што је дало основу за другачије оцене од Павићеве, попут оне новије да је Венцловић „најплоднији српски преписивач”¹⁹ и уз оспоравање Павићеве тврдње да је „изворни писац”, али и за оцене о Венцловићу као „даровитом песнику и преводиоцу”²⁰, којима се заправо у крајњем потврђује Павићева оцена. За ову тему много је важније то да 9.000 страница чине текстови писани на народном језику, настали у периоду од 1732. до 1746. године²¹. Није могуће утврдити у којој мери је на то био подстакнут сличним примерима попут употребе народног језика у књижевности франјеваца у Босни у XVII и XVIII веку, о чему постоје претпоставке²².

Био је несумњиво и врстан илустратор, тачније „сликар-минијатуриста”²³ који је своје текстове украшавао особеним иницијалима и вињетама, чиме је минијатура у рукописним књигама као особена грана средњовековне српске уметности продужила свој век трајања до у прву половину XVIII века. Са његовим нестанком и појавом бакрорезне Жефаровићеве књиге 1741. године изумрла је и та „некада славна вештина”²⁴.

Венцловићева свештеничка каријера и списатељство започињу у првим деценијама XVIII века када су пристигли Срби, са изузетком малобројне властеле, били не само сиромашни већ и потцењивачки сматрани од стране Немаца и Мађара за „доскитали” народ иако су вековима пре тога у великом броју живели на тлу Аустријског царства.²⁵ Њихов положај је у том времену отежавало

¹⁸ Милорад Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, СКЗ, књ. 437, Београд, 1972.

¹⁹ Вид.: *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том други, Српска књижевност, Приредио и на савремени српски језик превео Томислав Јовановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2012, 351.

²⁰ Д. Давидов, нав. дело, 53.

²¹ Сања Љ. Петровић, „Предлог лексикографске обраде пролошког житија Светог Максима Бранковића из Рукописа Гаврила Стефановића Венцловића”, *Досијејев врић – Годишњак Задужбине Досијеј Обрадовић*, 2020, 111.

²² М. Павић, *Историја српске књижевности*, 2, барок, Досије и Научна књига, Београд, 1991, 16.

²³ *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том други, 351.

²⁴ Дејан Медаковић, *Српска минијатура 18. века. Пушчеви српског барока*, Београд, 1971, 193–199.

²⁵ Срби су и пре Косовске битке насељавали панонске просторе, а након ње су таласи већих и мањих српских миграција ка Срему, Славонији, Барањи,

и то што су пречесто били, и Божјом и ином вољом, обезглављени као народ. Наиме, тада је српство у егзилу, или да употребимо Венцловићев израз „несмештен нигде”²⁶ народ, за само пет година остало без тројице својих великих предводника. У Бечу је 1706. умро вођа Велике сеобе патријарх Арсеније Чарнојевић, након тога је 1708. у истом граду отрован његов наследник митрополит Исаија Ђаковић, а одлуком Српског народно-црквеног сабора проглашени врховни световни вођа гроф Ђорђе Бранковић преминуо је у Хебу 1711. довршивши тако своје доживотно заточеништво. Како је пред своју трагичну смрт писао митрополит Исаија Ђаковић Србима у Коморану, Срби су у Аустрији били овисни „о туђем господарству”, са формално добијеним правима, а практично обесправљени (што се у потпуности односило и на малобројно српско племство коме је власт признала аристократски статус), и уопште узев веома лоше третирани: „Сваки нас ненавиди, и на нас вичу као на злочинце и тате, и како можемо што добити или одржати кад су од свега руке празне и свезане”. Да то није била тек прва, нагонска реакција становништва Аустрије на велики српски мигрантски прилив на њено тло него и својеврсна политичка стратегија која је као пракса дуго живела и производила по Србе веома лоше последице, показују и Венцловићеве записи и хронике из тога доба. Остаје забележено да „године 1732. пештански магистрат не прима у своју скупштину и одбор српске грађане и забрањује им даље досељавање. Године 1743. Србима по градовима је забрањивано да по својој вољи праве тестаменте, у Будиму им се чине сметње приликом отварања радњи и стварања еснафа, на спахилуцима се плаћа свадбарина, српски војници се нагоне да уз Дунав и Саву вуку лађе, а на далеким ратиштима сахрањују их по западном обреду. У Егри су Срби искључени из општинских послова, забрањено им је досељавање и куповина кућа, а 1744. жале се Сабору да се с њима поступа као с робовима. У Острогону, Србима нису призната грађанска права, забрањивана им је куповина непокретних имања и продаја вина. У том тренутку, 1748. у Острогону нема више од пет до шест српских кућа, а биле су тако осиромашиле да нису могле да издржавају православног пароха. Године 1734. власти издају наредбу да православни Срби морају признавати

Бачкој и Банату били све чешћи, а започели су као масовни и организовани још у време владавине Стефана Лазаревића који је и сам сложио за једног од најимућнијих угарских феудалаца задобивши поседе од источне Босне до Баната. Види више о томе: Дејан Микавица, *Српска Војводина*, Прометеј, Нови Сад, 2018; Дејан Микавица, *Српска политичка елија у Аустроугарској монархији 1526–1860*, 1, 11.

²⁶ Гаврил Стефановић Венцловић, „Беседа на Дан Благовести”, у: *Хрестоматија средњовековне књижевности*, том други, Српска књижевност, 355.

католичке празнике и да без нарочитог допуштења не смеју диза-ти нове цркве. У Ђуру, српски попови не смеју да прате мртваца на гробље ни да га опојавају”.²⁷ Примера ради, иако је Илији Јакшићу као потомку српске племићке породице и касније аустријском капетану 1717. била призната племићка титула и дато му право грађанства, његовом сину Михаилу право грађанства је касније ускраћено са образложењем Беча да то право могу добити само римокатолици. На Српском народно-црквеном сабору 1735. изнет је случај капетана Манојла Пачића који је после Бечког рата због својих великих заслуга добио право грађанства и чак постао члан градске управе у Пешти, а након измене статута магистрата у Пешти, по којој „цигани, жиди и раци” не могу бити чланови градске управе нити имати право грађанства, из ње је избачен. Том одлуком је Србима онемогућавано да купују куће у граду, чак и када би давали већу цену од тражене. Овакво стање се одржало све до одлуке Угарског сабора из 1791, када су Србима дата „права грађанства, стицања и поседовања имовине и право на јавне службе”²⁸.

Друштвена атмосфера у Аустрији тога времена била је услед фрустрације Беча због драматичних пораза од Турака и великих српских сеоба обилато зачињена верским прогонима и унијаћењем са јасном политичком конотацијом, што је било врло неповољно по Србе и изазивало је њихову колективну анксиозност, можда још и већу у тренуцима мира него у тренуцима ратовања када би Срби били третирани као могуће корисни. Да би ствар по Србе била гора, они у тим првим деценијама XVIII века коначно схватају да нема ништа од повратка на напуштена огњишта у старом завичају, да њихово пресељење у Аустрију није било тек привремено склањање од турског погрома већ трајно решење, упућеност на трајно бивствовање у нимало пријатељском окружењу. Са правом би се могло рећи да је највећи пријатељ Срба у Аустрији био цар Леополд Први, док је католички клер од првог дана сеоба водио хајку против „шизматика из Расције” непрекидно наглашавајући да су они у Аустрији само привремено и да ће се једног дана морати вратити одакле су дошли, што ће временом постати идеолошки темељ сваке антисрпске политике на тлу тадашње Аустрије, касније и Аустроугарске, а потом НДХ и на крају хрватских националиста нашега доба, увек са погубним последицама по српски народ. Тај однос власти и великог броја староседелца према Србима нашли су одговарајући одраз и у Венцловићевим

²⁷ Наведено према: М. Павић, нав. дело, 199.

²⁸ Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори, 1718–1735*, Историјски институт, Посебна издања, књ. 54, Београд, 2008, 205.

записима. Из његовог дела избијају зебња и осећање угрожености целог његовог народа, расејаног по разним царствима у којима „скривају у миру ловци адови на нас, како на птице, мреже и склепе”²⁹.

Та зебња је наводила Србе да пазе на сваки свој корак и да стално мисле на могуће реакције Беча, па тако и Венцловић пишући јуна 1715. писмо којим се од српског црквеног врха тражи подршка за обнову српског православног храма у Ђуру, каже „како је ова наша црква близу Беча и велика господа немачка доходе гледати. Зато радимо већма да је обновимо”. Осим тога, ако црква остане недовршена, пише Венцловић, верници, као и остали свет, могу помислити да су њено довршавање забранили „папишти”. За Павића нема сумње да је овакво Венцловићево аргументисање извршено чисто „политичким разлозима”³⁰.

Такво поступање према Србима је изазивало њихов револт који се претварао у неуспешне, иако честе и понекад веома масовне буне широм Угарске па тако и у Венцловићевом родном Срему, попут побуна Мађара. Са вођама побуне, нарочито ако су били Срби, власт се брутално обрачунавала, о чему сведочи запис да је 1736. године у Будиму извршена „свирепа смртна казна” над српским граничарским капетаном Петром Јовановићем, алијас Пером Сегединцем, и његовим сарадницима на подизању тзв. Бекешког устанка 1735. године. У том устанку су сем Срба учествовали због неподношљиве беде, која их је исто мучила, и Мађари и Румуни, док је мотив побуњених Срба био не само социјални већ и религијско-политички. Они су у тој буни масовно учествовали, пре свега, због политике аустријског цара Карла Шестог који је подржавао насилно превођење православаца у католичанство. Иако је број устаника био велики, царска војска је поразила устанике, а њиховог вођу Перу Сегединца власт је на тргу у Будиму сурово мучила до смрти. Након што му је живом извађена утроба, растргнут је на точку³¹, тело му је раскомадано на четири дела која су као опомена узаврелом народу однета да висе на трговима у четири града: Араду, Великом Варадину, Шаркаду и Бекешсентандрашу³², као и у његовом родном месту Печкој.

Притом, Пера Сегединца није био „придошлица”. Рођен је у угледној и имућној српској официрској породици 1655. у месту

²⁹ Гаврил Стефановић Венцловић, „Ловци адови”, у: Миодраг Павловић, *Анџологија српској ђесницијива од 11. века до данас* (девето издање), Београд, 1998, 116.

³⁰ М. Павић, нав. дело, 196.

³¹ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Филип Вишњић, Београд, 1993, 107.

³² „Страдања капетана Пере Сегединца”. Друштво Сербум.

Печка, пуних 35 година пре Велике сеобе Срба. Као официр је верно служио цара, али и Српску православну цркву, па је тако учествовао и на бунтовном Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима 1726. године, који се састао против воље државних власти³³, а на коме су Срби изнели бројне жалбе због превисоких намета и упутили представку цару, на коју им није одговорено³⁴. О Сегединчевом угледу довољно говори чињеница да су Срби у том времену доживљавали црквено-народне саборе као институцију од „највишег ауторитета”. На чело устанка Сегединац је стао у својој 80. години на молбу народа. Његову личну трагедију је увећало то што се његов син Михајло, такође, официр, борио на супротној страни³⁵ следећи тиме бројне сународнике који су пошли путем однарођавања, као социјално много комформнијим. О судбини „сиромаша капитана Пере” Лаза Костић је написао драму.

Не само материјално већ и духовно сиромаштво Срба, њихова неукост која је подстицала неслогу, као и немање воље са јасном визијом српске будућности на тлу Аустријског царства, пре свега, на тлу Угарске, били су по Гаврилу Стефановићу Венцловићу тешко отклоњиви из политичких разлога. Док је, рецимо, Пера Сегединац до краја веровао цару сматрајући да ће поправити стање Срба, из Венцловићевих списа се види да је он сматрао да је управо политика Беча била та која је наводила Србе на унијаћење, прелазак у католичанство и продају душе за „боље живленије”. Уосталом, већ у Привилегијама, првом документу који је аустријски цар након Инвитаорије дао Србима, пише да ће Срби имати привилегије само док буду „верни и покорни” (*fidelis et doviti*), што је од првог момента било тумачено од стране Беча да се подразумева да Срби пређу у католичку веру³⁶. Колико је било католичком клеру важно да тако буде, види се и из чињенице да су у првобитној верзији Привилегија уместо речи „верни и покорни” стајале речи „и тако ће бити и убудуће” (*vell in posterum erunt*) и да је цар извршио ту измену неповољну по Србе на наговор католичког клера, чиме су омогућена слободна тумачења, а тиме и манипулације на штету српског народа у будућности. Тако, на пример, иако су Срби од самог почетка својих великих сеоба искрено ратовали за „ћесара”, па тако и 1691. предвођени вицегенералом Јованом Монастерлијом

³³ Вид.: Исидора Точанац, нав. дело.

³⁴ Славко Гавриловић, *Представка цару Народно-црквеној сабора 1726*, Архив, Нова серија 1, 2006, 20.

³⁵ С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, 107.

³⁶ Д. Давидов, нав. дело, 108.

дали огроман допринос победи Аустријанаца над Турцима у великој бици код Сланкамена, кардинал Леополд Колонић пише цару о Србима и „царским привилегијама” следеће:

Ако се те привилегије већ не могу изменити или скратити, то нека се бар од речи до речи потврде, али таквим тамним изразима и двосмисленим речима изложе које би се у разна времена, могле сад овако, а сад онако разумети и тумачити; уз то ваљало би све то само привремено и са извесним клаузулама потврдити, како би касније, у згодно време, ти шизматици [...] са црквом католичком, и против воље њихове, лакше се спојити могли³⁷.

То се и догађало у временским таласима кад год су то околности дозвољавале властима, „посебно у Барањи и Славонији, где су старином били густо насељени, а где су само за неколико година после протеривања Турака (од 1687) били изложени силовитом римокатоличком прозелитизму”³⁸.

Аустрија заправо није ни желела пресељавање Срба на своју територију, а понајмање Велику сеобу Срба до које ће после њених војних пораза на Балкану доћи. То се најбоље види из Позивног писма (Инвитуторија) на потпуну мобилизацију које је 6. априла 1690. цар Леополд Први упутио балканским хришћанима и у том писму од њих захтевао да се сви прикључе његовој војсци у предстојећој борби против крволочног турског везира Мустафе Њуприлића³⁹, „с тим да након очекиване победе (до које неће доћи) Срби остану тамо где јесу како би се формирала нова јужна граница према потиснутој Турској. У том смислу, цар у писму изричито каже: „куће ваше и пољску радњу не остављајте”. Царска милост би се огледала у томе што би на територијама ослобођеним од Турака, а прикљученим Аустрији, Србима и другим балканским народима било дозвољено „право своје вероисповести и избор војводе” и изузеће од „сваког јавног терета и данка”. У писму се не помињу ни положај ни права Српске православне цркве. Уручено је српском патријарху 16. јуна у Београду, који је одмах сазвао сабор за 18. јун на коме су изнети захтеви аустријском цару за „потпуном слободом православне цркве где живи и где буде живео српски народ под суверенитетом царским”. Када је уместо

³⁷ Исто, 109.

³⁸ Исто, 119.

³⁹ Везир Њуприлић, иначе, српског порекла, био је познат не само као успешан војсковођа већ и по систематском масовном убијању хришћанске, пре свега, православне деце, о чему су доцније писали Његош, Јован Ердељановић и други.

аустријске победе дошло до пораза, а Срби избегли на територију Аустрије они су већ та прва писмена царева обећања сматрали задобијеним привилегијама, док су аустријско племство и римокатоличка црква гледали на то, као и на касније од цара дате још две привилегије, само као на формално и повремено право Срба.

Такође и у Другој привилегији од 20. августа 1691. цар Леополд уз разна обећања поручује Србима „да ће се на сваки начин трудити да Србе победоносним оружјем што пре врати у њихове земље и седишта”. Католички клер је за разлику од аустријског племства водио отворени рат са Српском православном црквом захтевајући тотално унијаћење. Међутим, угроженост аустријских граница од Турака је повремено давала предах српском црквеном врху, као и народу од те врсте угрожавања идентитета. Заузврат су Срби проливали крв за туђе царство, као што су и обећали, али све време су сањали о свом. Трећа привилегија од 4. марта 1695. не би била ни донета да су се спроводиле одредбе из прве две привилегије. И она је настала на основу жалби српског патријарха цару о спречавању рада Српске православне цркве иако су Срби (*populus rascianis*) испунили сва дата обећања, пре свега, ратујући против Турака у првим редовима. Отуда Трећа привилегија није ни упућена српском патријарху већ свим важним факторима у Аустријској царевини које владар овом врстом представке подсећа на заслуге српског народа и констатујући његову угроженост, као и угроженост Српске православне цркве, наводи да их због тога узима у заштиту. Након смрти цара Леополда Првог 1705. године уследиле су потврде српских привилегија од стране Јосифа Првог 1706, Карла Шестог 1713. и Марије Терезије 1743. године. Све ове конфирмације српских права загарантованих још у Првој привилегији биле су плод непрекидног српског незадовољства због њиховог неиспуњавања. Тако само четири године после сеоба, када су иселјени Срби још били пуни наде да ће се ускоро вратити на своја огњишта и били стога спремни и да претрпе изневеравање обећаних царских привилегија, јеромонах Михаило Раваничанин записује: „Својих домова и манастира и сваког добра лишени, а овде никакво добро нисмо нашли. И пробависмо овде четири године по злу добра чекајући, и не дочекасмо”. Од тада па до краја „црно-жуте” империје Срби су били неправедно третирани и дискриминисани, па се може сматрати да су све привилегије и њихове касније конфирмације биле практично изнуђиване. Тако је било и са последњом, када је за унијаћење веома опредељена царица Марија Терезија била услед огромног незадовољства Срба због дискриминаторних одлука Пожунског сабора из 1741. којима се на тлу Хрватске и Славоније само католицима дозвољава да имају

непокретна имања, принуђена да 1743. на молбу патријарха Арсенија Четвртог Јовановића оснажи Леополдову привилегију⁴⁰.

Свестан одрана свега тога, и целог живота испуњен трајном подозривошћу према активностима аустријских власти које су у миру увек ниподаштавале Србима дате привилегије, а у рату захтевале да Срби на основу тих истих привилегија први проливају своју крв, Гаврил Стефановић Венцловић се одлучио да уђе у мучну и неравноправну борбу за „српску правичу” чинећи оно што као сиромашни, али веома просвећени свештеник једино може – да отклања својим просветитељски модернизованим проповедима духовно сиромаштво Срба и да на књижевном пољу ствара претпоставке за очување српског идентитета фаворизовањем народног језика у проповедима и реформом правописа, како не би дошло до одливања простих верника од Српске православне цркве, који, ем што су трпели насиље и притисак власти да промене веру, ем нису разумели канонизовани црквени српскословенски језик, ем су се грозили од велике корупције у српском свештенству, што све потврђује и сам Венцловић записом да се „све тек с митом држи”. Своје нечасно свештенство Срби су кажњавали бојкотом и поругом, а у томе су ишли тако далеко да су се по смрти неких свештеника толико јавно веселили као да су „праву свадбу проводили”, бележи ужаснути Венцловић. Међутим, најгоре је то што се „од зла за инат и у другу веру одлази”, пише он, будући да тиме последично неумитно долази до утапања проверених Срба у редове других нација.

Венцловић је био један од првих Срба који се залагао за школовање женске деце, али је притом најстроже осуђивао склоност „женскиња ка нацифраности, намигивању, бојењу усана и ноката” и све друге неумерености. У неумерености је видео једно од највећих зала људског рода. Није био за то да се туку жене, али је зато сматрао да „приушницу”, тј. шамар, приличи дати свим накинђуреним свештеницима. Највећа неумереност је, по његовом мишљењу, кад човек „верује у свашта и у ништа”, осуђујући тако и празноверје и атеизам.

Од почетка четврте деценије XVIII века, па све до своје смрти 1749. Гаврил Стефановић Венцловић је настојао да своје беседе искључиво пише „чистим народним језиком” и то ћирилицом, иако је с тим наумом почео знатно раније. Своју прву књигу на „србском простом језику” објавио је 1732. наменивши је не малобројној српској елити, како је то дотад био обичај, већ обичном народу,

⁴⁰ Вид.: Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1762.* Београд, 1954, 5.

односно „на службу сељаном некњижевним”, како је у њеном говору нагласио. Може се рећи да је на „рационалну идеју да за народ треба писати народним језиком”⁴¹ дошао следећи своје библијске узоре, пре свега, мисао Светог Павла. У прилог томе говори то што у својој првој књизи на народном језику он сасвим интенционално наводи речи Св. Павла да „писмо које се својом памећу не разбира, оно бије и мори људе”.

Његова модерност и просветитељски дух, који сам по себи подразумева иновативност и отвореност за утицаје, не огледају се само у томе већ и у много чему другом. Тако је, на пример, 1740. Гаврил Стефановић Венцловић у своју проповед „Беседа на Дан Благовести” уградио дугачак драмски дијалог између Марије и арханђела Гаврила, чиме је унео нешто од новог, све демократскијег времена у коме већ и код Срба очигледно провејава просветитељски дух. У том дијалогу анђеоло не доноси само вест Дјеви Марији да ће зачети са Богом већ од Дјеве Марије тражи сагласност да постане Христова мајка, а добија је тек после дугог убеђивања и мукотрпног отклањања њене неверице. До тад код Срба такве проповеди, па још и записане и допуњаване, није било, те није било чудо што је јеромонах Венцловић брзо стекао велику популарност међу паством и у ондашњим хроникама остао забележен као „славни проповедник из Сентандреје”. То није била „драма за читање”, карактеристична за позни средњи век већ за извођење, и то у цркви. Тачније, Венцловић је написао дијалошку представу за извођење у храму. Овај његов, за оно време крајње неуобичајен чин за свештеника Српске православне цркве био је, заправо, по свему судећи, не само израз његове оновремене модерности у форми ослањања на украјинску православну полемичку књижевност⁴² која је настала као вид отпора агресивном католичанству у том времену, већ уједно и његов праксеолошки покушај да одвоји паству од позоришних представа које су играле по вашариштима, а које је он оштро осуђивао због неукуса у сваком погледу, почев од јефтиног примамљивања публике еротиком па све до бесмислености садржаја. Уместо таквих представа одлучио је да људску потребу за театром задовољи представама у храму, што је био револуционарни гест у оно доба, а што му је уз изражену говорничку вештину донело велику популарност. Тиме је Венцловић и манифестовао традиционално непомирљив ондашњи став цркве према позоришту, и уједно повукао просветитељски потез у домену не само црквеног обреда већ и позоришне уметности коју је из позиције

⁴¹ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1909. и 1923.

⁴² Сања Љ. Петровић, нав. дело, 110.

вулгарног „театра улице” преместио у храм Божји. Црква је „театар улице” сматрала погубним за душе верника, и Венцловић је ту био сасвим сагласан са средњовековним теолозима. Отуд он не скрива своје огорчење што се у данима кад гостује путујуће позориште „много боље чине зурње него молитва”. Да би одвратио вернике од „зурница”, како је називао „театар улице”, парирао им је на просветитељски начин својом креативношћу и атрактивношћу својих проповеди које је махом знао напамет и изговарао их до 1739, а онда их у периоду од 1740. до 1746. године све забележио.

Венцловићев просветитељски дух провејева отад сваким његовим делом, па и у преписима и преводима туђих текстова, а оличен је у његовој упорности да се потпуно престане са црквеном праксом коришћења рогобатног црквенословенског језика који обичан човек не разуме, јер, каже Венцловић, „ако непознат глас труба даје, ко ће се на бој приправити? Тако и ви, ако неблагоразумно речи даднете народима, како ће разумети говорено?” Уместо тога, пише Венцловић, треба користити „србски језик ради разуменија простим човеком”, то јест Србима се „језиком њиховим треба обраћати тако да све разумљиво људима буде”. Исто тако у преводу Барановичевих проповеди око 1736. године Венцловић бележи да је тај превод сачињен „простим дијалектом”, а у *Великојојсѣйнику* из 1741. пише: „Просто вам ово говорим вашим србским језиком, а не по књишки скривено”, „на просто и уразумително знаније србское, за сељане и просте људе”, „простим људем на разумност”⁴³. Та нова, Венцловићева варијанта практиковања религиозности није била ништа друго до кретање од религије откровења ка религији разума које ће постати тренд у нашем просветитељству током XVIII века, мада у разним појавним варијантама, што ипак дозвољава да се каже да у нас у XVIII веку преовлађује тренд просвећене религиозности. Међутим, пишући народним језиком, Венцловић је наишао на проблем који се састојао у томе да у црквеној азбуци којом се користио није било знакова за шест гласова, па је зато Венцловић створио, и то отприлике сто година пре Вука Карацића, знакове за обележавање гласова ц, ћ и ђ, којима се касније на наговор Лукијана Мушицког послужио Вук уз врло мале корекције, а о чему се код нас ван стручне јавности и даље веома мало зна и још мање говори.

Иако се различито процењује, Венцловићев просветитељски допринос, у целини узев, не може бити споран. Ипак, мистификације везане за вредност његовог стваралаштва и његову улогу у развоју наше мисли оптеретиле су нашу науку вишедеценијским

⁴³ М. Павић, нав. дело, 205.

споровима током протеклог века. Из тих спорова у којима су учествовали многи, наводимо само нека карактеристична, а супростављена мишљења.

Тако рецимо, за Павла Ивића тек се Венцловићевим делом „српско-словенска књижевност коначно отела од средњег века. Венцловић припада Европи свог времена, дакле бароку”⁴⁴.

За Милорада Павића Гаврил Стефановић Венцловић је један од најистакнутијих писаца српског барока, најпотпунија поетска личност XVIII века код Срба, драмски писац, један од најбољих стилиста које је српска књижевност имала, и надасве велики реформатор на више планова. Прво, на плану реформе језика „са тежњом да се пише на народном и за просте људе приступачном језику”, друго, на плану реформе правописа стварањем три нова словна знака које ће Вук Караџић цео век касније унети у свој правопис, треће, на увођењу народних назива за празнике што је у оно време била револуционарна новина, четврто, на плану сакупљања пословица и других народних умотворина, пето, првом поделом српске усмене поезије на женске и мушке песме, и шесто, радом на превођењу Светог писма на народни језик⁴⁵.

За друге, попут Томислава Јовановића, Гаврил Стефановић Венцловић уопште није „изворни писац”⁴⁶. Ђорђе Трифуновић пак сматра да су дела Ђорђа Бранковића, Павла Јулинца, Василија Петровића и Јована Рајића била спона између старе и нове књижевности, али да тек код Венцловића постоји „јасно изражено схватање о два језика”⁴⁷. Ипак, сматра Трифуновић, Венцловић је као писац прецењен услед тога што су му приписана многа туђа дела која је преводио или за потребе цркве преписивао и компилирао.⁴⁸

Оно што је из нашег посматрачког угла битно јесте то да ли у његовом делу постоје или не постоје видни почeci модерне, просветитељског политиком прожете мисли. У том смислу су, у овом скромном прилогу „обнови просветитељског градива”⁴⁹, за нас релативно неважне полемике да ли он припада старој или новој српској књижевности. Можда би поводом тога спора најправедније било закључити да он припада по разним критеријумима старој, али по више критеријума уједно и новој српској књижев-

⁴⁴ Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд, 1971, 163.

⁴⁵ М. Павић, нав. дело, 207.

⁴⁶ *Хрестоматија средњевијековне књижевности*, том други, 351.

⁴⁷ Ђорђе Трифуновић, *Ситара српска књижевности. Основи*, Београд, 2009, 46–47.

⁴⁸ Исто, 67.

⁴⁹ Миро Вуксановић, „Беседа о српској ћирици”, *Лейтмотив Мајице српске*, септембар 2021, књ. 508, св. 3, 307.

ности (рецимо, док у старој књижевности име аутора углавном није забележено, у новој је аутор познат и наглашено означен). Заправо, са становишта политичке науке би требало одбацити обе ове етапе, једнако као и класификацију на етапу коришћења рускословенског и етапу коришћења славеносрпског језика у српској књижевности и увести просветитељство као ознаку временске етапе у којој дела не само Гаврил Стефановић Венцловић него и низ других Срба од Павла Соларића до Доситеја Обрадовића.

Треба имати на уму да Венцловић својом свештеничком професијом припада старој институцији која од њега тражи да у оквиру свог посла пише и преписује молитве и житија у њеном духу живуће прошлости, али, с друге стране, као биће, Венцловић је истински реформатор не само правописа – он дише и ствара својом поједностављеном ћирилицом у духу свога времена и, макар и оспораваног, свога парчета централноевропског тла, тла тада велике и привредно врло напредне Сентандреје, на које су се излили велики таласи просветитељства. Нико од наших списатеља који су стварали почетком и средином XVIII века није тако добро осетио и ка народу проследио импулс новог доба као Гаврил Стефановић Венцловић. Њему су управо те године народних сеоба чињених због очувања слободе, а потом у новим условима и дани народних буна и свеколике институционалне и неинституционалне очајничке борбе са Бечом за обећану слободу, дали право на лично и добрим делом политички интенционално осмишљено самоосвајање слободе изражавања и уопште слободе стваралаштва зарад „обштеном доброга”. Димитрије Богдановић је један од ретких који са правом наглашава велики значај промењених историјских услова за тадашње српско стваралаштво: „Око Велике сеобе, са коначним и дубоким уласком српског народа у простор средњоевропске културе, у битно измењеним историјским условима, почиње нова епоха, историја барокне књижевности, [...] са свим својим праоблицима и прелазним облицима”⁵⁰.

Од бројних ситних и већих доприноса почетку те епохе, и поред свих изнађених основаних и неоснованих замерки, Гаврил Стефановић Венцловић је својом ослобођеном мишљу и смелим просветитељским делом ипак одскочио од свих других по много чему, поставши тиме (тек недавно „откривена”) карика која нам је наводно недостајала у некаквом „оштром прекиду” старог и новог. Управо зато, свако објективно сагледавање његовог значаја и дела за нас уједно значи и трајно превазилажење теза о „дискон-

⁵⁰ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 114.

тинуету у развоју и расту српске књижевности”, а у оквиру ње и српске политичке мисли, као теза и „прича без покрића”⁵¹.

Ако се пажљиво прати танка, али злаћана нит политичке мисле током свеукупног трајања српске политичке књижевности, откриће се да ма чијом руком бивала упредена, увек је та нит била у крајњем мисао о слободи, и личној, и народној и државној, а што је још важније, видеће се и то да прекида те нити, како сасвим потврђује и Венцловићево дело, заправо, никад није ни било.

⁵¹ Јован Пејчић, *Почеци и врхови. Српска књижевност и њена историографија*, Алтера, Београд, 2010, 54.